

A Vértesszentkeresztzi apátság

Nagy László – OEE

„Nekem ne lenne bazám?” – tette fel egykor hétről hét-re a kérdést a tévénezőknek Szabados Tamás természetfilmes operatőr, méltatlanul háttérbe szoruló hazai kincseinket bemutató legendás kisfilmsorozata. Ki ne tudna erre a költőinek szánt kérdésre jobb választ adni, mint a hazai erdők mélyén rejtőző, számos történelmi, földrajzi, természeti értéket ismerő és munkája során megőrző, időnként azt bemutató erdész. Aki gyakran maga is kalauzolta e filmsorozat nyílt tekintettel kutakodó rendező-operatőrért a megismerés és megismertetés felé. Új rovatunkban megjelenő cikkeink erdeink természeti, gazdasági értékein túl, e másfajta, rejtőzködőbb dimenzió értékei közt igyekszik az olvasót kalauzolni. S mint látni fogjuk, sok esetben valóban nem túlzás, hogy a magyar erdők mélyére kell bújunk e csodák megismeréséhez.

A Dunántúli-középhegységben fekvő Vértes északnyugati lealacsonyodó hegy lábán, az Oroszlány és Pusztavám között húzódó egykori barnakőszén bányászati ipari tengely mentén, a közigazgatásilag a városhoz tartozó erdőterületen, román kori épített szakrális emlékeink kiemelkedő jelentőségű és meglepően monumentális műemléke rejtőzik.

A ma már omladozó betonfalú bányáüzemegységek, lejtaknák, rozsdásodó acélszerkezetű szállítószalagok szintén történelmi múltat jelentő groteszk háttérrel adnak, az akácok és csertölgyek közül célhoz érkezésünkkor hirtelen elénk magasodó, 11. század közepi Vértesszentkeresztzi apátság impozáns romjainak.

A lakattal zárt acélkapuval és drótkerítéssel védett műemléki területhez közeledő lépteinket egy karakán vonásokkal megrajzolt természetes férfiember, annak szintén nem kisméretű kutyája és a fokozott védelemre figyelmet felhívó tábla fogadja.

És ezeken túl tekintetünket azonnal magához vonzza az egykori bencés alapítású apátság templomának ma is égbetörő apszisa, szentélye. Ennek magasságával csak az egykori templomhajóból kinövő öreg, terebélyes csertölgy vetekedhet. S úgy tűnik, a korábbi, minden bizonnyal keresztboltozatot, már csak e cser lombkoronájának szétágazó rajzolata képviseli. Igaz azt korához mérten méltó módon.

Az acélkapun át a kolostoregyüttes épületmaradványai közé beengedő kemény arcvonástú, de huncutul mosolygó sze-

mű terület- és templomgondnok a karakán vonások mellett, karakán gondolatokkal is rendelkezik e hazai értékünk egyedi fontosságát és védelmét tekintve. Kibontakozó beszélgetésünk során hamar kiderül, hogy az alföldi puszták pásztoraihoz hasonló cserzett kinézet, bizony történéseket is versenyre hívó, meglepően széles középkori történeti és művészettörténeti ismereteket rejt. Az apátság rom-együttesével szinte testi-szellemi szimbiózisban élő alapítványi területgondnok leletmentő munkájáról csupán annyit: nem egy és nem kettő „illusztris” családi ház kertjéből hozta el személyesen, az ott muskátlitartó szerepre kárhoztatott, kora Árpád-kori múltunkat és már akkor magas szintű keresztény kultúránkat őrző, pótolhatatlan faragott oszlopfőket. A kellő ráhangolódáshoz még hozzátartozik, hogy az apátság és a környező erdőművelési ágból kivont erdőterület a Vértesszentkereszt Alapítvány kezelésébe tartozik.

A földrajzi hely jelenlegi elnevezése a 19. században honosodott csak meg, míg a középkori oklevelek Szentkereszt, Keresztúr és Udvarhely néven tüntetik fel az apátságot. A terület a Csák nemzetség szállásterületéhez tartozott. A koroknak megfelelően a Csákok nemzetségi monostort emeltek birtokukon a Vértes hegységben, tekintélyük, hatalmuk és a térségben betöltött szerepük egyfajta jó értelmű reprezentálásaként. A vértesi erdők mélyén álló családi monostort írásos emlékeink először 1146-ban említik.

A magánalapítású egyházi központok születése ekkor már száz éves múltra tekintett vissza a Magyar Királyságban. A mo-

Forrás: Cartographia Kft. TKM sorozat

nostoralapító családok – ez esetben a Csákok – saját területük-ből adományoztak birtokot és az adott kolostort ellátó jobbágy családokat. A Csák nemzetség anyagi és hatalmi ereje országos jelentőségűvé a 11. század végére, a 12. század elejére vált. A család kiemelkedő egyénisége, Csák Ugrin például esztergomi érseki rangra emelkedett. Ő volt, aki gazdasági és szakrális központjává tette Szentkeresztet, székhelyként használva és Udvarhelynek nevezve e birtokát, amelyen a kolostor új templomának és rendházának építését is megkezdte.

A 13. század közepére már külön titulus járt az apátságot vezető egyházi személynek. Vértesi apátként említik meg az oklevelek, aki például a pápától külön felhatalmazást kapott a környék birtokvitás pereinek rendezésére. Az ekkor fénykorát élő egyházi központ nemzetségi sorsát végül az Árpád-házi királyok kihalása utáni Anjou-időszak pecsételte meg. A Csák nemzetség szerepe Károly Róbert királyunk hatalmának stabilizálódásával párhuzamosan le hanyatlott a Vértesszentkeresztben és erdőterületeik, birtokaik a korona kezébe kerültek. Elsősorban királyi vadászterületként szolgálták a király kedvtelést. Az apátság fölötti királyi kegyúri jogokat Luxemburgi Zsigmond regnálása idején a Rozgonyi család szerzi meg, de idejük alatt az apátság helyzete fokozatosan leromlott. Mire az 1470-es évekre az Újlakiak kezébe kerül a kegyúri jog, az egykor francia monastorokat idéző virágzó műveltségű vértesi apátság annyira lepusztult, hogy az apát már nem mer a rogyadozó, omladozó falak között tartózkodni. A pápától kérvényezik, hogy a pálosoknak adhassák át a kolostort. Mátyás király idején végül is a leromlott épületeket a dominikánusok regisztrációs könyveibe veszik át. A Vértesszentkeresztúri vagy Szentkeresztúri apátság sorsát véglegesen Tata 1543-as törökkézre kerülése pecsételte meg. A Hódoltság után, az Eszterházyak idején megkezdődött e páratlan építészeti és szakrális emlékeket őrző romok módszeres pusztítása. Kövei többségében gát- és malomépítkezések alapanyagába kerültek.

Az évtizedes régészeti kutatások részletesen feltárták az apátság épületeinek rendkívül gazdag építészettörténetét.

A majd tízezer négyzetméternyi terület legrégebbi épülete a monostor északi felén egy egyszerű, téglalap alaprajzú, négyszögletes szentélyű templom maradványa. E korai épületegyüttestől délre építették a 12. század végén és a 13. század elején, a mai helyreállított romjaiban is impozáns látványú, hatalmas méretű, gazdagon díszített, bazilikás elrendezésű román kori templomot.

Belső terét három pár hatalmas pillér osztotta három hajóra, a keleti oldalon kereszthajóval is bővítve. Különleges kialakítást kapott a főszentély, mivel a szentély-négyszöget keletre egy nagyobb, az északi és déli oldalon egy-egy kisebb, alacsonyabb abszisz bővíti. A templom alaprajza négyzetes arány-hálórendszer alkalmazására mutat. A falak gondosan faragott kváder-burkolattal készültek. A templom román kori letisztult pompáját tovább fokozta a padozat és a sírkövek vörös márvány elemeinek alkalmazása. A szenthelynek három, bélletes kapuja volt, melyek délről, nyugatról és északról biztosítottak bejárást. Az északi volt a legegyszerűbb, míg a déli és a nyugati tagozatait gazdagon, részben figurális faragványokkal díszítették. A déli főbejárat leveles indadíszrel keretezett, egymás fölött elhelyezett álló proféták reliefsjeivel gazdagított bejárata az Ile de France tájain is méltón képviselte volna a középkori egyházépítészetet.

A templombelső megvilágítását szolgálták a nyugati homlokzat résablakai és a félköríves ablakok. A három hajós elrendezést pillérek alkalmazásával érték el. A keleti első, összetett pillér fejezetét kihajló, húsos levelek fríze alkotta, a további négy pilléren leggyakrabban egymással küzdő, vagy a sarkon közös fejben végződő állatpárokat ábrázoltak. A templomot keresztboltozattal fedték le, a tetőt színes, barnászöld mázas tetőcserép fedte. A templom nyugati oldalához a szentély szélességével egyező méretű előcsarnokot építettek.

A két román kori templom között helyezkedett el a 13. századi kolostor, amely nem szabályos kolostorformát mutat. Nem négyszögbe zárt kerengővel rendelkezett, hanem egy keleti és egy nyugati szárnyból állt, s ezeket egy zárófal kötötte össze. A kolostorhelyiségek a hagyományos sorrendben követték egymást: sekrestye, káptalantemrem, gyülekező terem, nappali. A nyugati oldalon egészen a templom-előcsarnok faláig húzódó épületszárnyat alakítottak ki, itt a refektórium (ebédlő) és a konyha kapott helyet.

A vértesi erdők lombjainak mélyén rejtőző, impozáns méretű és látványvilágú monostor kevésbé ismert, kiemelkedően értékes középkori emlékünknél. Híven jelzi, hogy az építéskor alig kétszáz éves Magyar Királyság keresztény kultúrája semmivel sem volt elmaradva a fejlettebb nyugati államokétól. Erről mindazok meggyőződhetnek, akik elzarándokolnak e helyre és feltekintenek a környező csertölgyek fölé emelkedő apszis égbé törő boltíveire.

A vértesi erdők lombjainak mélyén rejtőző, impozáns méretű és látványvilágú monostor kevésbé ismert, kiemelkedően értékes középkori emlékünknél. Híven jelzi, hogy az építéskor alig kétszáz éves Magyar Királyság keresztény kultúrája semmivel sem volt elmaradva a fejlettebb nyugati államokétól. Erről mindazok meggyőződhetnek, akik elzarándokolnak e helyre és feltekintenek a környező csertölgyek fölé emelkedő apszis égbé törő boltíveire.

Kép: Nagy László